

ПЕРЕДМОВА

Шановні читачі, ви тримаєте в руках перший том серії книжок про видатних гетьманів українського козацтва. У цій історичній розвідці описано цілу плеяду славнозвісних козацьких провідників, героїв XVI ст., від Остафія Дашковича до Самійла Кішки (Кошича).

Головна мета науково-популярного видання про перших гетьманів — ознайомити найширші кола читачів з маловідомими фактами життя й діяльності давніх героїв українського козацтва, відхилити завісу таємничості над минулим. Важливе місце на сторінках цієї праці відведено історії зародження дніпровського козацтва та його консолідації у військово-політичну організацію — Військо Запорозьке.

Усупереч спробам російсько-радянської імперії перекрутити історичну дійсність, стерти й спалювати спомини про ранніх козацьких провідників у надрах українського люду завжди жила історична пам'ять про героїчних пращурів. Один з найвидатніших українських істориків Михайло Грушевський дійшов висновку, що пам'ять про минуле відіграє надзвичайно важливу роль для державотворення кожного народу.

Великий учений писав: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою».

Можна дійти думки, що саме історична пам'ять про козацтво й гетьманів, які спромоглися створити в середині XVII ст. повнокровну модерну державу нашого народу, стала тим антидотом, що дав змогу українському люду протидіяти тоталітарній русифікаторській отруті. Якби цю пам'ять про козаків удалося стерти, найімовірніше, понад 90% населення України 1991 року не підтримали б Акт проголошення незалежності України.

Безсумнівно, що доба українського козацтва — видатна сторінка історії нашої країни. Про козаків написано величезну кількість академічної, науково-популярної і художньої літератури. Плеяда дослідників, як професійних істориків, так і аматорів, згенерувала чималу кількість різноманітних теорій і гіпотез щодо виникнення такого соціального явища, як козацтво. Доволі часто людям без фахової історичної освіти важко розібратися в чинних версіях походження козаччини й тлумаченнях складних історичних понять.

Тож у вступному розділі спробуємо коротко дати визначення найскладнішим і суперечливим поняттям, що пов'язані з козацькою епохою: «Запорозька Січ», «Військо Запорозьке», «козак», «гетьман», — і розповімо про панівні в сучасній історичній науці версії походження дніпровського козацтва. Варто наголосити, що мета цього розділу — висвітлити не всі наявні теорії та гіпотези щодо козацької тематики, а лише ті, які визнала й підтримала більшість академічної наукової спільноти, передусім в Україні. У випадках коли панівної єдності серед істориків немає, то буде подано дві чи більше найпоширеніші думки щодо певних питань.

Такий вступ потрібний, щоби повніше й глибше осягнути діяльність перших провідників раннього дніпровського козацтва. На жаль, через скупість і обмеженість історичних джерел подекуди в біографіях великих очільників українського козацтва відображено різні думки й припущення науковців. Навіть нині історію раннього козацтва та його

перших керманічів ще недостатньо вивчено, є чимало білих плям, що чекають своїх дослідників.

Під час написання цієї розвідки було опрацьовано велику кількість письмових і усних історичних джерел. Особливу увагу приділено опублікованим за останні десятиліття працям і статтям українських учених.

Однією з особливостей цієї книжки є те, що на її сторінках подано тексти стародавніх козацьких пісень і дум, а також чималий уривок з маловідомої поеми 1600 року авторства Симона Пекаліда «Про Острозьку війну». Деякі епічні народні твори вперше публікуються у вітчизняній літературі з часу проголошення незалежності України.

Варто зазначити, що є немало варіантів написання назви династії кримських ханів: Гіреї, Гереї, Гереї, Герай та інші. Утім, буквальна транслітерація кримськотатарського слова *Geray* українською мовою звучить як Герай або Гірай. У цій праці використано слово «Герай» як найбільш точний варіант перекладу відповідно до українського правопису. На жаль, поки в нашому правописі немає єдиного стандарту написання родового імені татарських правителів Криму, тому інші варіанти перекладу цього слова не можна вважати помилкою. Щодо вживання порядкового номера правителя поряд із назвою династії Гераїв, то за історичною аналогією з європейськими й азійськими монархами номер імені хана треба писати між власним іменем і назвою династії чи прізвиськом, наприклад: хан Менглі I Герай, подібно до король Річард II Плантагенет, султан Селім I Явуз (Грізний).

Для тих, кого зацікавила історія раннього українського козацтва й гетьманів, наприкінці цієї книжки наведено короткий перелік тематичних історичних праць, що побачили світ за останню чверть століття. Звісно, за вказаний період створено набагато більше наукової літератури. Ми навели лишень основні праці.

РОЗДІЛ I

ВСТУП ДО КОЗАКОЗНАВСТВА

1. Походження слова «козак»

Шкода, але станом на початок нашого століття етимологію слова «козак» на сто відсотків точно не встановлено. Деякі дослідники підтримують щодо цієї назви бездоказові, застарілі й екзотичні гіпотези, більшість яких ґрунтуються на творах давніх польських і німецьких авторів XVI—XVII ст.: Павла Пясецького, Самуеля Твардовського, Йоганна Гербінія та інших. Ранні дослідники, користуючись невідомою логікою, пропонували виводити слово «козак» від слова «коза»: буцімто козаки спритні, мов кози, і через це їх так називали. Побутувала також думка, що в давнину жив ватажок на ймення Козак і начебто згодом цілий прошарок населення українських земель почав називатися цим ім'ям. У наш час ці чудернацькі версії звучать напрочуд кумедно.

У новітню епоху в історичній науці як в Україні, так і за кордоном панує тюркська гіпотеза етимології слова «козак». Згідно з дослідженнями північноамериканського історика українського походження Омеяна Пріцака, це слово вперше зафіксовано в тюркських народностей, що в VI ст. кочували в Маньчжурії. На Далекому Сході так називали юнаків, які проходили обряди ініціації (посвячення в повноправні члени племені) і мали деякий час окремо від стійбища самотужки вижити в боротьбі з природою і ворогами. Пізніше тюрки поширили термін у Середню й Близьку Азію та у Європу, де його значення зазнало подальших змін. 1303 року в рукописній збірці, яку склали католицькі ченці й присвятили половецькій (куманській) мові, зустрічаємо слово *cosac* — у перекладі «варта, чота».

Один з найбільших українських дослідників козацтва, доктор історичних наук Віталій Щербак, виводить назву «козак» від давньотюркського слова «кьоз», що означає «ходити, бродити, мандрувати». У ту добу цим словом також називали вільну людину, шукача пригод, вправного вершника. За Щербаком, у XIV ст. вже існували тюркські (татарські) козаки. Наприклад, 1449 року про них згадано в статуті генуезьких колоній Кримського півострова.

Цікаво, що в першій половині XV ст. правителі Великого князівства Литовського провадили політику осадження (обмежене переселення) на південних порубіжних землях держави татар, які поступово християнізувалися. І під час мирної взаємодії з тамтешнім українським населенням, вірогідно, відбувалося запозичення різних тюркських слів. Наприклад, слово «отаман» пов'язане з кримськотатарським «ата» — батько («ман» — збільшувальний суфікс), тобто великий батько, найстарший. Кіш (від тюркського *qoş* («кхош»), староукраїнське «кош») — тимчасова стоянка тюрків або тимчасове житло, також цим словом називали укріплений табір. Згодом серед українських козаків термін «кіш» набув значення головної ставки кошового отамана й став означати головний орган управління на Січі — Кіш Запорозької Січі.

Такі слова, як «сагайдак», «колчан», «шаровари», також тюркського походження. Варто додати, що мовні запозичення, які відбувалися протягом сотень років, характерні як для української, так і для більшості європейських мов, це дуже поширене явище. Людська мова — не тверда, мов каміння, вона постійно розвивається, усотуючи в себе іншомовні слова. Майже в усі мови Європи увійшли латинські й грецькі слова, пов'язані з наукою та медичними термінами. Наприклад: «гайморит» (від латинського *haimoritis*) — запалення слизової оболонки верхньощелепної пазухи, «телескоп» (від грецького *τῆλε* — «далеко», і *σκοπεῖν* — «бачити, дивитися») — прилад для спостереження віддалених об'єктів. Відома назва наукової дисципліни — «історія» — походить від грецького *ἱστορία* — «оповідь, переказ про відоме, досліджене минуле».

Є й інші версії етимології слова «козак», але розповідати про всі — не наша мета. До того ж абсолютна більшість істориків в Україні підтримує тюркську версію походження зазначеного слова.

Варто зазначити, що ранній дослідник Йоган-Йоахім Мюллер 1684 року застерігав від сплутування українських (дніпровських) козаків із тюркськими козаками й казахами (кайсаками, косаками). І він мав рацію. На сторінках цієї книжки згодом детальніше зупинимося на етнічному походженні запорозького козацтва. Важливо також сказати, що на українському ґрунті слово «козак» набуло іншого значення, ніж у тюрків. Козаками наприкінці XV — у середині XVI ст. називали ще досить аморфний військово-промисловий прошарок вільного люду, який мав другу назву — «уходники». Козаки-уходники формувалися з усіх станів і прошарків тогочасного населення українських земель. Уходницьку теорію походження козацтва ми розглянемо пізніше.

2. Перші згадки про дніпровських козаків

У новітній історичній науці перша офіційна згадка про українських (слов'янських за походженням) козаків датується 1489 роком. Преціка-